

С.Д. Крижицький

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНІ ТИПИ БЕЗОРДЕРНИХ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ОЛЬВІЇ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ЧАСУ

Розглянуто нові дані про житлові будівлі Ольвії елліністичного часу, здійснено їх аналіз і типологізацію.

За понад століття систематичних розкопок Ольвії було відкрито численні рештки житлових будинків у різних частинах міста. У Верхньому місті це будинки на північній околиці городища (ділянка «И»), в його центральній частині біля агори (ділянка «Центральний квартал»), а також між цими двома районами (ділянки АГД та «Зевсів курган»); у Терасовому місті — будинок у розкопі «Т-3»; у Нижньому — на півдні, де було відкрито житла найзаможніших громадян (ділянка НГФ), та на північній околиці поблизу оборонних стін (ділянка НГС). Ці відкриття дали змогу отримати уявлення про планування, конструкції, матеріали, частково про декор будинків, що належали різним верствам міського населення (Леви, Карасев 1955; Славин 1958; Крижицький 1971), причому розташованих як у центрі, так і на околицях міста. Отже, є підстави вважати¹, що дослідженнями було охоплено значну частину основних об'ємно-планувальних типів будинків.

Під час опису розкопаних будинків дослідники тією чи іншою мірою розглядали й питання їх типології — як планування, так і вертикального розвитку. Найповніше було досліджено планувальні типи будинків (Крижицький 1971, с. 103—109). Проте нагромаджені нові дані, особливо під час розкопок ділянки НГС, дають змогу уточнити не лише планувальні, але й об'ємні особливості ольвійських жител.

Розглянемо планувальні типи будинків. Дослідження планування будинків почалося з 1902—1903 рр., коли Б.В. Фармаковський розкопав у Верхньому місті Ольвії під земляним насипом Зевсового кургану перших століть н. е. рештки елліністичного житлового будинку з гальковою вимосткою. На основі отриманих під

час розкопок даних Б.В. Фармаковський обгрунтував графічну реконструкцію планування великого багатого будинку простадно-перистильного типу (Фармаковський 1906, с. 39—98). Проте перегляд цієї реконструкції призвів до повної відмови від неї з погляду як величезних розмірів будинку (близько 2500 м²), так і його планувального типу (Крижицький 1971, с. 48 и сл.). Цей будинок за своїм типом був, швидше за все, пастадним, а його галькова вимостка була не у дворі (за Б.В. Фармаковським), а в андроні. Проте, незважаючи на спірність запропонованої Б.В. Фармаковським реконструкції, стало очевидним, що в Ольвії елліністичного часу існували великі ордерні будинки з андронами.

Наступні важливі результати було отримано 1909—1912 рр., коли в південній частині Нижнього міста Б.В. Фармаковський розкопав два великих житлових будинки (Фармаковський 1913; 1914; 1916): один перистильного, а другий — пастадного типів. Запропонована автором розкопок реконструкція обох будинків (перистильний двір було реконструйовано К.П. Калачовим за вказівками Б.В. Фармаковського) надалі лише трохи уточнювалася (Леви, Карасев 1955, с. 225 и сл.; Крижицький 1971, с. 77 и сл.). Зазначені будинки належали найзаможнішим жителям Ольвії. Вони в цілому відповідали старогрецькій домобудівній традиції, проте мали деякі відхилення від класичних планувальних типів.

Отже, за перше десятиріччя систематичних розкопок Ольвії було отримано певне уявлення про багаті ордерні будинки двох із трьох основних планувальних типів грецьких житлових будинків. Утім щодо будинків пересічних мешканців Ольвії інформації тривалий час практично не було.

Дані про рядове масове домобудівництво елліністичного часу почали активно нагромаджуватися з 30-х рр. минулого століття. Основний масив відомостей було отримано під час розкопок Л.М. Славина та його співробітників у північно-східному куті (ділянка «И») і цент-

¹ За винятком лише південної третини Верхнього міста, культурні елліністичні шари якої значною мірою було зруйновано під час будівництва римської цитаделі.

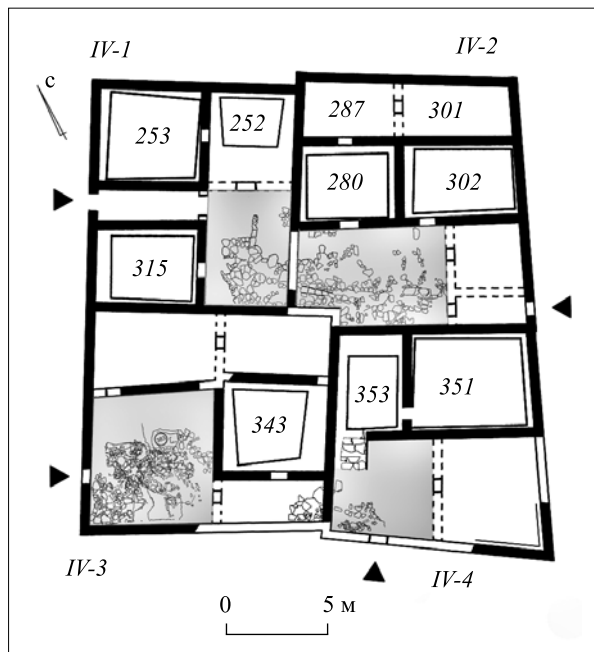

Рис. 1. План Центрального кварталу ділянки НГС. Реконструкція

ральній частині (ділянки АГД і Центральний квартал в районі агори) Верхнього міста. Ці роботи дали змогу отримати до початку 1970-х рр. загальне уявлення про рядове житло ольвіополітів — будинки, що в переважній більшості не мали ордера (Леви, Карасев 1955, с. 220—225; Славин 1963; 1964; 1975; Лейпунська 1994).

Ці будинки в цілому також відповідали давньогрецькій архітектурно-домобудівній традиції. Основним для них був рівнозначно-паралельний принцип планування. Зокрема, було виявлено безордерні будинки так званих типової (тобто відповідної давньогрецькій традиції у цілому) і нетипової планувальних схем малої (100—200 м²) і великої (200—400 м²) площ (Крыжицкий 1971, с. 102—109). Проте через відсутність в Ольвії регулярної прямокутної системи планування міста і недостатність джерельної бази дотепер не було змоги визначити найпоширеніші конкретні типи таких будинків, зважаючи на характер розміщення в плані будинку критих приміщень щодо внутрішнього двору. Саме це, особливо за відсутності в більшості випадків достатньо повних прямих даних про внутрішній функціональний зв'язок між приміщеннями, є основним критерієм для виділення типів безордерних будинків.

Ситуація дещо змінилася завдяки охоронним розкопкам, що ведуться з 1985 р. у північній частині Нижнього міста Ольвії на ділянці НГС ².

² Цій частині Ольвії загрожує знищення внаслідок розвитку зсувних процесів.

Тут за останні 20 років було розкопано рештки 15 житлових будинків елліністичного часу. Аналіз отриманих результатів дав змогу виявити два найрозповсюдженіших планувальних типи рядових безордерних будинків Ольвії.

З погляду отримання нових даних найбільший інтерес становить центральний квартал ділянки НГС, де здебільшого збереглися рештки підвалів. Їх особливістю є спадкоємність у місцеположенні в плані будинків різних будівельних періодів, що змінювали один одного. Наземні будівельні рештки — фрагменти кладок і вимосток — нечисленні. Проте зовнішні межі кварталу досить надійно визначаються фрагментами вимосток і водостоків, розташованих на обмежуючих квартал вулицях.

Аналіз характеру і взаємного розташування будівельних решток у цьому кварталі, проведений після завершення розкопок, дав підстави вважати, що в ньому розташовувалося чотири будинки (рис. 1) ³, що насамперед засвідчують наявність чотирьох окремих блоків підвалів, чітко відокремлених один від одного, а також особливості їх взаємного розташування ⁴. Це передусім розміщення підвалів у північних частинах будинків. З огляду на це зауважимо, що і в більшості інших ольвійських елліністичних будинків блоки підвалів розміщувалися в їх північних частинах. Такими були, зокрема, будинки А-2, А-3, А-10, Е-1, Е-2, НГФ-1, НГФ-2 (Крыжицкий 1971, с. 32—48, 62—87). Другим важливим моментом для виділення окремих будинків є зсув планувальних сіток підвалів одного будинку щодо підвалів іншого. Так, зокрема, підвали будинку IV-2 (№ 280 і 302) зміщені приблизно на 3 м на південь від підвалів будинку IV-1 (№ 253, 252); підвали будинку IV-4 (№ 353, 351) — на 1,5 м на схід щодо західної стіни будинку IV-2, яка знаходиться в створі із західною стіною підвалу № 280. У свою чергу, підвал будинку IV-3 (№ 343) приблизно на 2 м зсунутий на південь від підвалу будинку IV-4 (№ 353). Крім того, відсутність функціонального зв'язку підвалів будинку IV-4 (№ 353 і 351) із двором, розташованим на північ від нього, підтверджується й тим, що вхід у ці підвали розміщувався з півдня. Тут, у дворі, було знайдено рештки сходів, що вели до підвалу № 353. Отже, на нашу думку, існують досить переконливі докази того, що перелічені підвали належа-

³ Спочатку вважалося, що квартал складався лише з двох будинків (Лейпунська 1997, рис. 2). Докладна публікація результатів робіт на цій ділянці, у тому числі обґрунтування реконструкції планування будинків, готується до видання в межах спільного українсько-додатського проекту.

⁴ Докладніше див.: Крыжицкий 2005а.

ли чотирьом різним будинкам, близьким за своїми розмірами і плануванням. Місцеположення підвалів і решток кам'яних вимосток визначають розміщення внутрішніх дворів. Дверні отвори в наземних будівельних рештках не збереглися. Їх точне місце археологічно встановлюється лише в двох випадках — це входи в протирон будинку IV-1 з боку вулиці й внутрішнього двору. В решті випадків у реконструкції планування будинків дверні отвори було намічено, зважаючи на місцеположення дворів і критих приміщень, а також вулиць.

Зазначені будинки мали типову грецьку планувальну схему⁵ малої площі. Основний планувальний спосіб у цих будинках полягав у Г-подібному розміщенні критих приміщень відносно двору, що розташовувався в південно-східній або південно-західній частині будинку (рис. 2, 1—3, 5). Площа будинків становила 107—144 м² при формі плану, що наближається до квадрата. Двір займав 18—26 % від площі забудови. Будинок містив від одного до трьох заглиблених у землю приміщень, що розташовувалися на північ, рідше на захід або схід, від двору (про призначення таких приміщень йтиметься нижче). У двох будинках криті приміщення на північ від двору розташовувалися в два ряди. Слід також наголосити, що ступінь достовірності реконструкції планів цих будинків досить високий і становить 0,820—0,875⁶.

Будинки з аналогічним плануванням відкрито і в інших кварталах ділянки НГС, зокрема в північно-західному (будинок I-1) (рис. 2, 8) і північному кварталах (будинки II-4 і II-6) (рис. 2, 4, 6). Близькі також їх розміри: площа забудови в межах 89 (?) — 182 м², від якої двори займали 17—33 %. Хоча ступінь достовірності реконструкції їх планів нижчий, ніж у центральному кварталі, і становить 0,660—0,795, проте основа планувального способу встановлюється досить надійно.

Будівельні конструкції будинків ділянки НГС принципово не відрізнялися від інших ольвійських жител. Стіни заглиблених приміщень було викладено з каменя на глині, найчастіше за однорядною постілістою системою як із полігональних, так і прямокутних (рідше) плит і блоків. Підлоги глинобитні. У двох випадках зафіксовано рештки сходів,

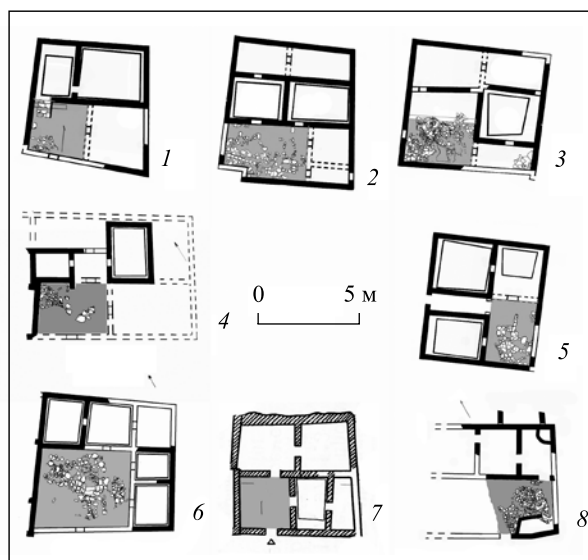

Рис. 2. Будинки з двостороннім Г-подібним розташуванням критих приміщень. Центральний квартал ділянки НГС: 1 — будинок IV-4; 2 — будинок IV-2; 3 — будинок IV-3; 5 — будинок IV-1; північно-західний квартал: 8 — будинок I-1; північний квартал: 4 — будинок II-4; 6 — будинок II-6; ділянка II: 7 — будинок II-2

що вели з наземного поверху в заглиблені приміщення (будинки IV-4 і VI-2). У решті випадків влаштувалися внутрішні дерев'яні сходи. В кількох підвалах знайдено рештки вогнищ.

Наземні стіни збереглися вкрай погано. Здебільшого це окремі фрагменти стін у висоту на один—три ряди кам'яної кладки на глині, зробленої за однорядною постілістою системою з погано викадрованого каміння. Дахи будинків були самановими й черепичними. Черепиця була переважно коринфського типу, значно рідше — лаконського, що засвідчують черепичні завали в деяких приміщеннях і наявність великої кількості фрагментів черепиці в культурних шарах.

Дані про можливість використання в цих будинках ордера відсутні. За 15 років дослідження ділянки НГС знайдено всього одну капітель і базу аттичного ордера, зроблених із вапняку. Не виявлено й жодних решток стилобатів для установки колон або антів, що, зрозуміло, не виключає можливості побудови примітивних навісів уздовж якої-небудь зі сторін двору. Відсутність ордера опосередковано засвідчує, що висотні габарити цих будинків, швидше за все, були меншими за обчислювані для ордерних будинків.

Будинки, за планом аналогічні описаним вище, було раніше відкрито й у Верхньому місті Ольвії. Один із них розташований біля північної оборонної стіни. Цей будинок (II-2) у першому будівельному періоді також мав Г-подібне розміщення критих приміщень відносно двору, що розташовувався в південно-східній частині будинку (Крыжицкий 1971, рис. 7) (рис. 2, 7). Площа його забудови 106 м², 17 % якої займав двір. У будинку під

⁵ З огляду на значну руйнацію культурних шарів і будівельних решток, що призвело до значних деформацій останніх (Крыжицкий 2005б), метричний аналіз не проводився.

⁶ Про принципи визначення коефіцієнта ступеня достовірності див.: Крыжицкий 1993, с. 29—31; 2000.

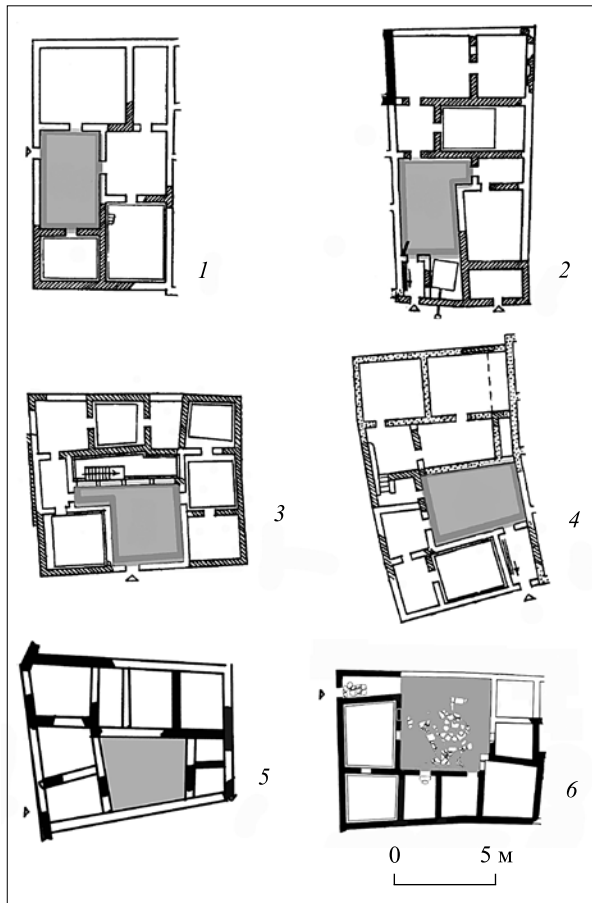

Рис. 3. Будинки з П-подібним розташуванням критих приміщень: 1 — А-4; 2 — А-3; 3 — Е-1; 4 — Е-2; 5 — Е-6; 6 — П-3 (ділянка НГС)

одним ⁷ із приміщень було влаштовано підвал. Той самий планувальний спосіб використано в плануванні двох інших будинків, розкопаних у центральному кварталі в районі агори, — Е-5 (Славин 1975, с. 28—31, рис. 8) і Е-18 (Лейпунська 1994, с. 74—78, рис. 4; 1997, с. 92—92, рис. 1).

Відносно значна повторюваність планувальної схеми зазначених будинків, їх близькі розміри та пропорції дають підстави виділити цю схему як конкретний досить розповсюджений тип.

Дослідження житлових будинків на ділянці НГС дали змогу виділити ще один конкретний тип жител. Це будинки з тристороннім розташуванням критих приміщень щодо двору: будинок П-3 ⁸ (рис. 3, б) у північному кварталі та будинок VI-3 ⁹ — у південному, площі забудови яких становили 190 і 260 м², від якої двори займали відпо-

⁷ Припущення О.М. Карасьова про розташування критих приміщень із трьох сторін двору (Лєви, Карасєв 1955, рис. 9), на нашу думку, недостатньо обґрунтоване (детальніше див.: Крыжицкий 1971, с. 15 и сл.).

⁸ Стара індексація НГС-3, західна частина.

⁹ Стара індексація: НГС-10.

відно 20 і 17%. З огляду на планування будинку в північному кварталі не виключено, що з північної сторони двору він міг мати навіс у вигляді портика. Так само, як і в центральному кварталі на ділянці НГС, обидва будинки мали розвинені заглиблені в землю приміщення.

Будинки аналогічного планування було розкопано й у Верхньому місті Ольвії на ділянці АГД (будинки А-3, 4: Крыжицкий 1971, рис. 16) і в Центральному кварталі в районі агори (будинки Е-1, 2: Крыжицкий 1971, рис. 30; будинок Е-6: Славин 1975, с. 31—34, рис. 8; Лейпунська 1997, рис. 1, с. 91) (рис. 3, 1—5). Їх площа переважно становить 200—350 м². Перелічені будинки, за винятком двох (Е-1, 6), не мали ордерних портиків.

Отже, враховуючи відносно значну кількість описаних будинків, а також їх розміщення в різних частинах міста, у нас є підстави вважати, що будинки також репрезентують конкретний планувальний тип ¹⁰. При цьому слід зазначити дві обставини. По-перше, будинки з Г-подібним розташуванням критих приміщень за своїми розмірами були меншими, ніж із П-подібним. По-друге, пропорції форми плану будинків першого типу були близькі до квадрата, а другого — варіювали від одного до двох квадратів.

Розглянемо вертикальну структуру ольвійських будинків. Тут слід виділити три аспекти: можливість зведення будинків із двома наземними поверхами; вірогідність використання підвальних і напівпідвальних поверхів для проживання, господарчої або виробничої діяльності; існування півтораповерхових будинків як самостійного типу.

Питання про наявність других поверхів в ольвійських будинках (так само як і щодо їх планування) виникло ще на початку минулого століття, коли було розкопано згадуваний вище будинок під Зевсовим курганом. У запропонованій Б.В. Фармаковським і П.П. Покришкіним просторовій реконструкції центральної частини цього будинку над групою приміщень (на думку Б.В. Фармаковського) з простадою було зроблено другий поверх (Фармаковский 1906, с. 39—98; Крыжицкий 1971, рис. 27, 3, 4). Жодних археологічних підстав для такого припущення не було. Воно ґрунтувалося лише на загально-теоретичних міркуваннях і надалі підтримки не знайшло (Соболев 1953, с. 190—191; Крыжицкий 1971, с. 58).

Лише через півстоліття теми двоповерховості побіжно торкнулися в своїй статті про будинки Північного Причорномор'я О.І. Лєві та О.М. Карасьов. Вони висловили припущення,

¹⁰ Докладніше див.: Крыжицкий 2005а.

що в будинку НГФ-1¹¹ над трьома приміщеннями, що примикали до схилу терасової частини міста, розміщувався другий поверх, влаштування якого в цьому місці вони обґрунтовували великою товщиною стін першого поверху (Леви, Карасев 1955, с. 228). Принципову правильність свого висновку вони підкріпили свідченням Лукіана Самосатського про існування в одному з будинків міста Борисфенітів «верхнього поверху» (SC, I, с. 562¹²). Дослідники припускали наявність другого поверху й у будинку А-2, але без будь-якого обґрунтування (Леви, Карасев 1955, с. 234).

Більш обережну позицію у цьому питанні займав Л.М. Славін, який зазначав, що «питання про наявність в будинках Ольвії двох наземних поверхів залишається поки невирішеним» (Славин 1958, с. 289—290).

За минулі з того часу півстоліття ситуація не змінилася. Дотепер в Ольвії не знайдено жодних прямих археологічних свідчень існування тут будинків із двома наземними поверхами.

Зважаючи на це, зазначимо, що відносно принципової можливості будівництва в Ольвії других наземних поверхів навряд чи можуть виникнути які-небудь сумніви. З погляду міцності конструкцій це цілком можливо в разі зведення стін як із каменю, так і сирцевої цегли¹³. Тут лише можна зауважити, що з огляду на кліматичні умови сирцеві стіни менш вірогідні¹⁴, ніж кам'яні або змішані (перший наземний поверх мав кам'яні стіни, другий — із сирцевої цегли).

Наземні кам'яні стіни ольвійських будинків, що дійшли до нашого часу, здебільшого низької якості. Їх мурували на глиняному розчині, часто з непрямокутного каміння з погано обробленими постілями. Звичайно, при цьому слід врахо-

увати, що стіни з прямокутних плит і блоків могли просто не зберегтися, оскільки з ольвійського каменю у ХІХ ст. було побудовано більшість старих парутинських будинків, ще раніше вивозили його і турки на будівництво Очаківської фортеці. Втім проти цього опосередковано може свідчити використання в ольвійських будинках перших століть н. е. значно меншої кількості добре обробленого каміння, ніж у попередні часи. Оскільки у перші століття нової ери здебільшого використовували камінь, узятий із будівель елліністичного часу, є підстави вважати, що і тоді добре оброблений камінь застосовували досить обмежено.

Зважаючи на це та досвід будівництва у середземноморських містах — Піреї, Олінфі, Прієні, Абдері, Делосі та ін. (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 14, 32, 172, 261, 199, 248), де будинки, як правило, мали над частиною кімнат наземного поверху другий поверх, було б помилково вважати, що в Ольвії таких будинків узагалі не було.

Отже, можна дійти висновку, що звичайні двоповерхові будинки в Ольвії були, але, швидше, як виняток, аніж правило.

Дещо інша ситуація склалася з питанням про існування підвальних поверхів. Звичайно, сам факт існування підвалів не заперечується. Суперечки викликає можливість їх використання як житлових приміщень, що, можливо, є наслідком термінологічної невизначеності, оскільки підвалами називають будь-які заглиблені приміщення. Отже, уточнимо термінологію. Під підвалом ми маємо на увазі приміщення, повністю заглиблене в землю і заввишки не менше ніж 1,9—2,0 м, що давало змогу людині нормально функціонувати тривалий час. Іноді такі поруч розташовані приміщення навіть з'єднувалися одне з одним звичайними дверними перерізами.

Відповідно, заглиблені приміщення меншої висоти навряд чи могли використовуватися в інших цілях, ніж складських. Це визначає їх підсобне призначення і в просторовому відношенні не дає підстав вважати їх повноцінним поверхом, придатним для звичайного функціонування людини. Ці приміщення не мали між собою прямого зв'язку (тобто не з'єднувалися один із одним дверними отворами), навіть якщо розміщувалися поряд. Такі приміщення можна визначити, як підпіл (рос. «подпол» — «...пространство или яма под полом; у крестьян род чулана или погребка» (Даль 1955, т. 3)). Підполи будували в багатьох ольвійських будинках, іноді навіть під підлогами підвалів. Розміри підполів зазвичай були істотно меншими за розміри приміщень, під підлогами яких їх влаштовували. Наприклад, підпіл у приміщенні № 1 будинку І-1 за глибини 1,4 м мав площу близько 5 м², тоді як наземне приміщення над ним —

¹¹ Про нумерацію ольвійських будинків див.: Кры-жицкий 1971, с. 8.

¹² «...Абавх однажды пришел в город Борисфенитов... а им случилось остановиться в верхнем этаже...» (SC, с. 562).

¹³ За свідченням Робінсона двоповерхові будинки зі стінами з сирцевої цегли ще в 1920—1930 рр. зводилися на півдні США (Robinson, Graham 1938, р. 228).

¹⁴ За міцністю сирцеві стіни завтовшки 0,4—0,5 м (за несучої здатності близько 25 кг/см²) цілком можуть витримати навантаження в два поверхи. Проте це можливо в південних широтах, де процеси руйнування конструкцій і, як наслідок, втрати ними міцності, завдяки більш сухому і тепловому клімату значно менші порівняно з Нижнім Побужжям. Розповсюдження в Ольвії двоповерхового будівництва із сирцевої цегли не підтверджується й через те, що масиви рушеного сирцю або жовто-глиняні заповнення, що трапляються під час розкопок, за своїми обсягами істотно менші, ніж цього слід було б чекати в разі руйнування двоповерхових будинків.

удвічі більшу (Славин 1940, табл. 4, розрез 2-2; Крыжицкий 1971, с. 12 и сл.).

Зрозуміло, припускати можливість використання підполів як житлових або господарчих чи виробничих приміщень немає жодних підстав.

Інша річ — підвали у наведеному нами вище розумінні. Багаторічні розкопки Ольвії дають підстави вважати, що більшість заглиблених приміщень були не підполами, а підвалами, що могли слугувати не лише складами, але й житловими, господарчими або виробничими приміщеннями (Леви, Карасев 1955, с. 234; Славин 1958, с. 289; Крыжицкий 1971, с. 107)¹⁵.

Зважаючи на це, розглянемо питання, яким загальним для всіх умов мають відповідати житлові, господарчі та виробничі¹⁶ приміщення, враховуючи, що у кожному з них людина проводить тривалий час, що вимагає забезпечення їй певних комфортних умов¹⁷: розміщення у плані будинку, температурного режиму, зручності комунікацій, якості конструкцій, розмірів у плані, а головне — висоти приміщення¹⁸. В разі недотримання цих вимог інше призначення приміщення, окрім складського, як уже зазначалося, важко припустити. За майже всіма наведеними параметрами підвали не набагато поступалися наземним приміщенням, а де в чому могли їх і перевершувати. Зокрема, за нормальних габаритів підвали цілком відповідали кліматичним умовам Нижньо-го Побужжя, оскільки влітку в них було неспекотно, а взимку — сухо й тепло. Для опалювання таких замкнутих приміщень, де не було протягів, цілком було достатньо жаровень.

Зважаючи на це, у нас є підстави вважати, що підвали, які за переліченими параметрами, крім заглиблення у землю, нічим іншим практично не відрізнялися від наземних приміщень, цілком імовірно могли використовуватися не лише як господарчі або виробничі, але й житлові приміщення (наприклад, спальні). Отже,

¹⁵ З огляду на це зазначимо, що сумніви деяких західних дослідників стосовно інтерпретації частини ольвійських підвалів як житлових пояснюються, мабуть, необізнаністю з конкретним матеріалом. Це засвідчує аргументація, яку вони наводять на користь своєї думки (див., наприклад: Hellmann 1992, p. 266).

¹⁶ В останньому випадку маються на увазі види діяльності, сумісні із житловою функцією приміщення, наприклад прядіння.

¹⁷ Невизначеність цих, здавалося б, тривіальних, загальноприйнятих і загальнозрозумілих термінів під час спроб на їх підставі розв'язати проблему ступеня придатності для життя тієї чи іншої просторової структури призводить до плутанини.

¹⁸ Навіть наявність прямого денного освітлення, мабуть, не мала великого значення. В будь-якому разі в Ольвії відомі підвали, де велася господарча діяльність, а денне освітлення було відсутнє.

за відсутності прямих даних про конкретне використання підвалів не виключена будь-яка з трьох наведених вище функцій.

Очевидно, не випадково грецькі поселенці на початкових етапах становлення Ольвії та інших північнопричорноморських міст (Крыжицкий 1993, с. 41, 42)¹⁹ тривалий час жили переважно в землянках і напівземлянках (Крыжицкий, Русяева 1978; Крыжицкий 1982, с. 11 и сл.; 1985, с. 59 и сл.).

З огляду на це слід зауважити, що однозначно визначити конкретне призначення того чи іншого приміщення в ольвійських будинках, як правило, не вдається через відсутність відповідних безпосередніх даних. До того ж тут не можна чекати на наявність не лише всіх, але й більшої частини приміщень, номенклатура яких згадується у Вітрувія щодо грецького будинку (VI, 7). Звідси випливає, що в невеликих будинках з малою кількістю кімнат житлові й господарчі, а в деяких випадках і виробничі функції тією чи іншою мірою мали бути притаманними одним й тим самим приміщенням.

Отже, визначення функціонального призначення приміщень у масових безордерних житлових будинках є доволі умовним.

На сьогодні в Ольвії відомо понад 20 будинків (И-2; А-2, 4, 10; ЗК-1, 2; Е-1, 2²⁰; НГФ-2; Т-3; П-3, П-6, П-7, Ш-1, Ш-3, IV-1, IV-2, IV-3, VI-3 (останні 9 будинків розкопано на ділянці НГС), підвали яких могли використовуватися з господарчою, житловою або виробничою метою. Такими були як окремі одиничні підвали, так і такі, що склалися з кількох.

¹⁹ Думка про те, що греки взагалі не могли проживати в землянкових структурах (Кузнецов 1995), не знайшла підтримки в дослідників (Зубар 1998; Виноградов Ю.А. 1999, с. 106 и сл.; Бутягин 2001; Крыжицкий, Марченко 2001; Буйских С.Б. 2005). Це припущення ґрунтується переважно на загальних міркуваннях про незвичність подібних жител для греків. При цьому мається на увазі, що наземні житла того часу до нас просто не дійшли через особливості утворення культурного шару. Проте, як показують розкопки широкими площами, висока щільність розташування землянкових структур, простежена на Березані (Мазарати, Отрешко 1987, рис. 2), в Ольвії (Крыжицкий, Русяева 1978, рис. 2; Крыжицкий 1985, рис. 12) і поселеннях її сільської округи (Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, рис. 6, 7, 14в, 15), практично виключає можливість синхронного співіснування в межах одного домоволодіння напівземлянок і наземних жител. Зрозуміло, ніхто не заперечує, що разом із напівземлянками могли будуватися й наземні житла, але вони, очевидно, були нечисленними.

²⁰ У цьому будинку, крім підвалу, були й напівпідвальні (див. нижче) приміщення. Окрім зазначених двох будинків у Центральному кварталі, підвали виявлено ще в 5 будинках, планування яких не реконструювалося.

Одночасно з двома описаними об'ємними типами будинків (двоповерховим і одноповерховим з підвалами) в Ольвії існувала ще одна категорія жител. Це так звані півтораповерхові будинки, нижній поверх яких був напівпідвальним і завдяки цьому міг мати денне освітлення. Про існування в Ольвії таких будинків передбачалося давно. Рештки одного з них було виявлено у Верхньому місті на ділянці «И», двох — у «Центральному кварталі» і одного — в Нижньому місті на ділянці НГФ. Проте як самостійний тип будинку вони не розглядалися.

Уперше реконструкцію півтораповерхового будинку було запропоновано для житла И-6, розташованого на початку терасової частини міста. Підлоги його двох північних житлових приміщень були заглиблені на 0,6 м відносно вимостки внутрішнього двору і на 2 м — щодо поверхні розташованої поруч східної вулиці верхньої тераси (Крыжицкий 1971, с. 28—29, рис. 14). При одноповерховому (напівпідвальному) варіанті реконструкції найвища точка покрівлі такого будинку (при двох схилах) виявилася нижчою (!) за рівень вимостки вулиці верхньої тераси або в кращому разі (при односкілій покрівлі) могла перевищувати її усього приблизно на метр (Крыжицкий 1971, рис. 13). Зважаючи на конфігурацію плану і різницю у висотах між обмежуючими будинок поздовжньою і поперечною вулицями, це здається малоімовірним через складність влаштування покрівлі. Конкретним умовам більше відповідає зведення півтораповерхового об'єму, тобто двох поверхів, нижній з яких — напівпідвальний. У цьому випадку легко реалізується будь-який варіант напряму й кількості схилів даху. Крім того, таке рішення забезпечувало ізоляцію внутрішнього життя сім'ї.

У будинку Е-2, розташованому на захід від агори на горизонтальній ділянці, 6 приміщень, що знаходилися на північ від двору, було заглиблено в землю на 0,9—1,3 м (Крыжицкий 1971, с. 69—77). З-над двору до них вели зовнішні сходи. Планування цих приміщень та їх досить значні розміри виключають можливість їх використання як підполів. Звідси випливає, що ці приміщення були напівпідвальними, над якими, ймовірно, зводили ще один поверх. На користь цього припущення може опосередковано свідчити, по-перше, необхідність ізоляції життя сім'ї, а по-друге, наявність під стінами напівпідвалів шарових підвалин, які навряд чи було б доцільно влаштовувати лише заради напівпідвалів. У запропонованому нами варіанті реконструкції наземний поверх розміщено лише над тильним рядом напівпідвальних приміщень (Крыжицкий 1971, рис. 39, 2, 4), хоча не можна виключати можливість його влаштування над усім північним блоком напівпідвальних кімнат.

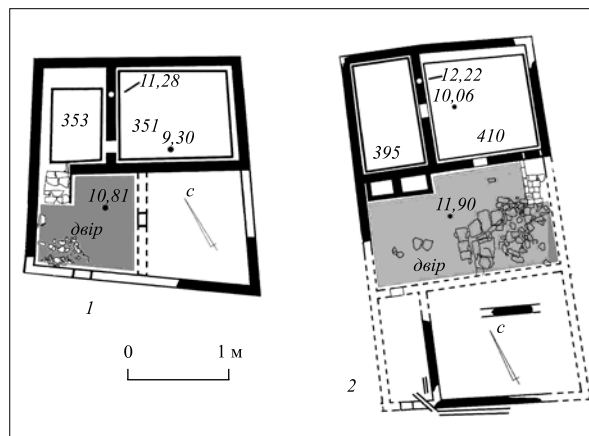

Рис. 4. Плани півтораповерхових будинків ділянки НГС: 1 — будинок IV-4; 2 — будинок VI-2

Проте у будь-якому випадку є підстави констатувати наявність напівпідвального поверху і, як наслідок, вірогідність будівництва півтораповерхових будинків.

Те саме стосується й будинків Е-5 у центральному кварталі району агори і НГФ-1 — у Нижньому місті. У першому випадку заглиблення приміщення зі стрілчастими нішами, а в другому — так званої лазні — становить близько 1,7 м.

В усіх випадках стіни напівпідвальних приміщень не збереглися на повну висоту, тому завжди залишалися сумніви щодо визначення таких напівпідвалів як повноцінних поверхів.

Виділити ці будинки як самостійний тип стало можливим завдяки розкопкам на ділянці НГС у Нижньому місті, де у двох будинках у напівпідвалах стіни збереглися практично на всю висоту (у будь-якому разі на висоту, достатню для їх функціонування як житлових приміщень).

У будинку IV-4 (рис. 4, 1) було встановлено, що висотна позначка (11,28 м) верху підвальної стіни № 338, що розділяє приміщення № 353 і 351, на 0,47 м перевищує позначку двору (10,81 м). Отже, висота цієї підвальної стіни, що збереглася, засвідчує, що підлога кімнат наземного поверху була як мінімум на 0,7 м вищою за поверхню двору, а висота напівпідвалу, що збереглася, становила 2 м (позначка підлоги — 9,3 м) при заглибленні приміщення в цілому на 1,5 м. У будинку VI-2 (рис. 4, 2) найвища точка стіни, що розділяє приміщення № 395 і 410 (12,22 м), також була на 0,32 м вища за рівень вимостки двору (11,90 м). Відповідно, рівень підлоги наземного поверху був вищим за поверхню двору не менше, ніж на 0,5 м, а висота приміщення, що збереглася (№ 410), становила 2,15 м (позначка його підлоги — 10,06 м) при заглибленні 1,84 м. В обох будинках до згаданих напівпідвальних приміщень знадвору вели кам'яні сходи.

Ольвійські напівпідвали були заглиблені в землю від 0,6 до 1,84 м, а їх висота (з огляду на

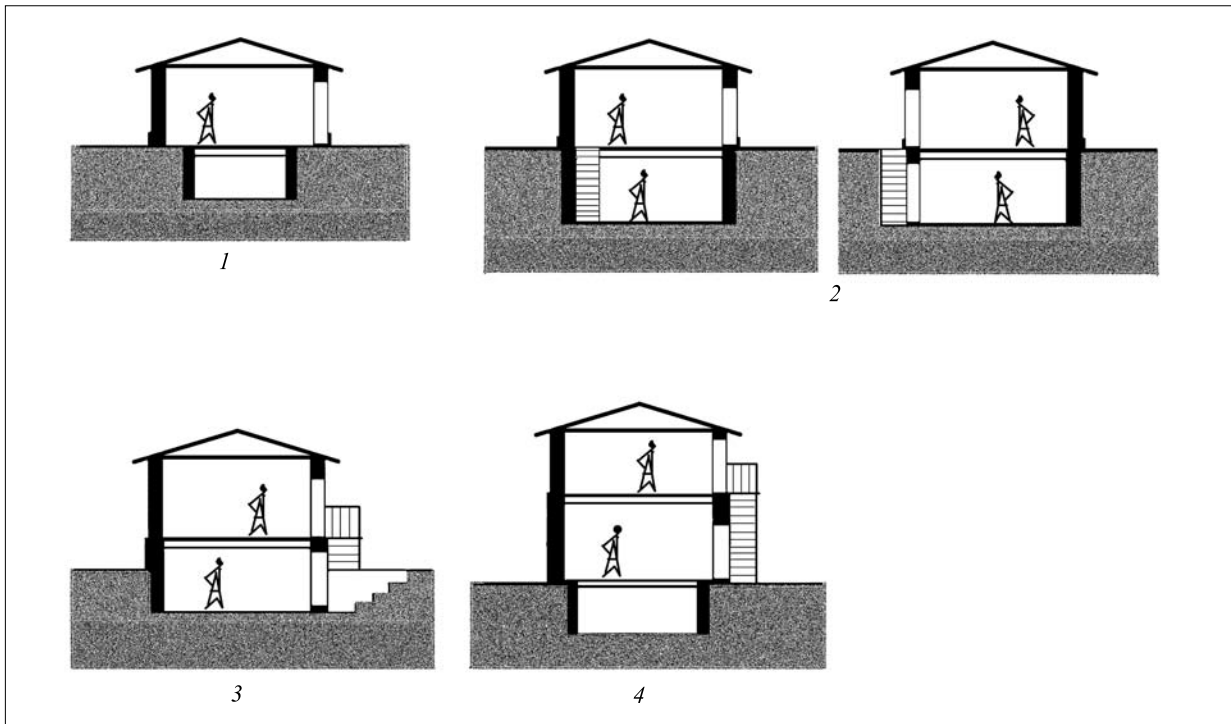

Рис. 5. Схематичні типи вертикального розвитку елліністичних житлових будинків Ольвії: 1 — з одним наземним поверхом та підполом; 2 — з одним наземним і одним підвальним поверхами із розміщенням сходів усередині будинку (а) або зовні (б); 3 — з одним наземним і одним напівпідвальним поверхами; 4 — з двома наземними поверхами і підполом

два будинки, відкриті на ділянці НГС), становила не менше ніж 2,0—2,15 м.

Зважаючи на це, виникає питання про можливість будівництва над напівпідвалами наземного поверху. Очевидно, при значному заглибленні напівпідвалів наявність таких поверхів неминуча, інакше внутрішнє життя сім'ї, центром якого був двір, було б відкритим для сторонніх, що суперечить самому принципу зведення будинків із замкнутим внутрішнім простором двору. При незначному заглибленні напів-підвалів — близько 0,5—0,6 м, беручи до уваги наші зауваження з приводу будинку И-6, можливі обидва варіанти. Все ж таки більш реальною здається наявність наземного поверху в будь-якому випадку.

Взагалі спосіб, коли приміщення, що прилягали до схилу будинку, частково в нього врізалися, в стародавній Греції був досить поширеним. Подібний будинок розкопано і в терасовій частині Ольвії на ділянці Т-3 (розкопки В.І. На-зарчука). Проте в цих випадках тильні приміщення будинків, що примикали до схилу, не були повністю напівпідвальними, оскільки їх підлоги розташовувалися на рівні денної поверхні дворів, до яких вони прилягали, або навіть дещо вище (див., наприклад, будинки Прієни: Ноерфнер, Schwandner, 1986, abb. 172, 261). Зазначені вище ольвійські будинки здебільшого розташовувалися на горизонтальних

ділянках місцевості, і їх напівпідвальні приміщення заглиблені в землю по всій площі.

Отже, є достатньо підстав відносити до типу півтораповерхових 6 будинків (И-6; Е-2; Е-5; НГФ-1; IV-4 і VI-2 на ділянці НГС). Не виключено, що подібних будинків було розкопано більше. Так, на ділянці НГС півтораповерховим міг бути і будинок IV-2, але недостатня збереженість стін його підвалів не дає змоги дійти остаточного висновку.

Зважаючи на все вищеведене, маємо підстави говорити про існування в Ольвії будинків чотирьох об'ємно-просторових типів:

- з одним наземним поверхом (рис. 5, 1);
- із наземним і підвальним поверхами (рис. 5, 2);
- із наземним і напівпідвальним поверхами (півтораповерхові будинки) (рис. 5, 3);
- із двома наземними й одним підвальним поверхами (рис. 5, 4).

У будинках усіх зазначених типів могли влаштовуватися підполи.

Серед розкопаних ольвійських будинків найпоширенішими є будинки другого і третього (рідше) типів. До будинків першого типу можна віднести лише два будинки (И-1, 3). Четвертий тип, якщо погодитися з припущенням О.М. Карасьова, поки що представлено лише одним будинком (НГФ-2).

Отже, можна припустити, що півтораповерховий будинок, що мав напівпідвальний і один

наземний поверх, був самостійним об'ємно-просторовим типом ольвійського будинку. На користь цього свідчить те, що такі будинки зводилися в Ольвії, як було зазначено вище, на відносно горизонтальній поверхні. Цей тип вертикальної структури житла був чимось привабливим для жителів Ольвії незалежно від потреби пристосування будинку до рельєфу місцевості. Очевидно, появу цього типу зумовив комплекс

причин: кліматичних (про що йшлося вище відносно підвальних приміщень), економічних, конструктивних (кам'яні стіни напівпідвалів, що одночасно слугували цоколями для сирцевих стін наземного поверху). Крім того, можливість влаштування зручних неглибоких капітальних сходів і забезпечення денного освітлення вигідно відрізняла напівпідвальні приміщення від підвалів.

- Буйских С.Б.* Земляночное домостроительство эпохи колонизации Северного Причерноморья (на примере Нижнего Побужья) // Боспор. исследования. — 2005. — Вып. 9.
- Бутиягин А.М.* Земляночное строительство на архаическом Боспоре // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — СПб., 2001.
- Виноградов Ю.А.* Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // *Stratum plus*. — 1999. — № 3.
- Зубар В.М.* З приводу інтерпретації житлово-господарських комплексів в ранніх шарах античних міст Північного Причорномор'я // *Археологія*. — 1998. — № 1.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. — К., 1971.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — К., 1982.
- Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.
- Крыжицкий С.Д.* Основные принципы методики определения степени достоверности реконструкции архитектурных сооружений античной эпохи в Северном Причерноморье // *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. — Донецк, 2000. — С. 3—5.
- Крыжицкий С.Д.* К теории реконструкции планировки античных жилых домов Северного Причерноморья // *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф*. — Керчь, 2005. — С. 146—151.
- Крыжицкий С.Д.* Новое в типологии эллинистических жилых домов Ольвии // *Black Sea Area in the Hellenistic World System*. — Tbilisi, 2005.
- Крыжицкий С.Д.* Об учете деформаций при реконструкции планировки строительных остатков в оползневых зонах // *Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов: Материалы международного коллоквиума*. — Керчь, 2005. — С. 46—50.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С.* Найдавніші житла Ольвії // *Археологія*. — 1978. — № 28.
- Крыжицкий С.Д., Марченко К.К.* К вопросу о наиболее ранних строительных комплексах северопричерноморских греков // *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. — СПб., 2001.
- Кузнецов В.Д.* Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье // *Боспор. сборник*. — 1995. — № 6.
- Леви Е.И., Карасев А.Н.* Дома античных городов Северного Причерноморья // *Античные города Северного Причерноморья*. — Москва; Ленинград, 1955. — С. 215—247.
- Лейтунська Н.О.* Центральний житловий квартал Ольвії // *Археологія*. — 1994. — № 2. — С. 70—88.
- Лейтунська Н.О.* До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу // *Археологія*. — 1997. — № 4. — С. 89—96.
- Мазарати С.Н., Отрешко В.М.* Полуземлянки и землянки // *Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время*. — К., 1987.
- Славин Л.М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. // *Ольвия*. — К., 1940. — Т. 1.
- Славин Л.М.* Ольвия как город в VI—I вв. до н. э. // *СА*. — 1958. — 28.
- Славин Л.М.* Західна сторона ольвійської агори // *Археологія*. — 1963. — Т. 15. — С. 71—94.
- Славин Л.М.* Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // *Ольвия. Теменос и агора*. — Москва; Ленинград, 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М.* Ольвийская экспедиция 1965 и 1966 гг. // *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.* — К., 1967. — Вып. 1.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // *Ольвия*. — 1975. — С. 5—50.
- Соболев И.Н.* О реконструкции ольвийского жилого дома II в. до н. э., открытого Б.В. Фармаковским в 1902—1903 гг. // *ВДИ*. — 1953. — № 1.
- Фармаковский Б.В.* Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах // *ИАК*. — 1906. — Вып. 13.

- Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1909 и 1910 гг. — 1913. — С. 1—105.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1911—1914 гг. — С. 1—25.
Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1912—1916 гг. — С. 1—35.
Hellmann M.-Chr. Caves et sous-sols dans l'habitat grec antique // BCH. — 1992. — 116.
Hoepfner W., Schwandner E.L. Haus und Stadt im Klassischen Griechenland. — München, 1986.
Robinson D.M., Graham J.W. The Hellenic House. Excavations at Olynthus. — Baltimore, 1938. — Т. 8.

Одержано 27.04.2006

С.Д. Крыжицкий

К ВОПРОСУ ОБ ОБЪЕМНО-ПЛАНИРОВОЧНЫХ ТИПАХ БЕЗОРДЕРНЫХ ЖИЛЫХ ДОМОВ ОЛЬВИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье рассмотрены новые данные о жилых домах Ольвии эллинистического времени, которые позволяют выделить два наиболее распространенных планировочных типа безордерных домов типичной схемы малой и средней площади. В первом из них основной планировочный прием заключался в расположении внутреннего двора в юго-восточной или юго-западной части дома с Г-образным размещением относительно двора крытых помещений. Во втором типе крытые помещения располагались П-образно с трех сторон внутреннего двора, находившегося в восточной, южной или западной части дома. В объемно-пространственном отношении среди ольвийских домов выделены четыре типа: с одним наземным этажом; с наземным и подвальным этажами; с наземным и полуподвальным этажами (полуторазэтажные дома); с двумя наземными и одним подвальным (или подполом) этажами. Имеются основания также предполагать, что полуторазэтажные дома, состоявшие из полуподвального и одного наземного этажей, составляли самостоятельный объемно-пространственный тип ольвийского дома.

S.D. Kryzhytskyj

TO THE QUESTION OF VOLUMETRIC AND PLANNING TYPES OF UNORDERED HELLENISTIC DWELLINGS IN OLBIA

The article views the new data on Olbian dwellings of Hellenistic period which allows to distinguish two prevalent planning types of unordered houses with the typical scheme of small and medium area. The main planning mode of the first of them lies in placing of the inner court in south-east or south-west part of a house with covered rooms arranged in the form of "L" around the inner court. In the second type, covered rooms are placed in the form of "П" around the inner court located in the eastern, southern, or western part of the house. In volumetric and planning terms the Olbian houses can be divided into four types: one-stored houses, one-stored with a basement, one-stored with a foundation (a-store-and-a-half buildings), and two-stored with a basement (or cellar). Also, there are reasons to suggest that a-store-and-a-half buildings consisting of a foundation and one land-based store formed a separate volumetric and spatial type of Olbian houses.

С.Б. Буйських

ХОРА ОЛЬВИЙСЬКОГО ПОЛІСА (до історії наукової розробки проблеми)

Розглянуто проблему наукової ідентифікації у вітчизняній історіографії середини ХХ ст. території Нижнього Побужжя, передусім пов'язаної з ім'ям Л.М. Славина, його учнів та колег, як античної землеробської хори Ольвійського поліса.

«Одним з найсуттєвіших елементів Ольвійської держави, однією з найважливіших основ її економіки, політичного життя і оборони була хора — сільськогосподарська округа, яка скла-

© С.Б. БУЙСЬКИХ, 2007

далася з кількох сотень поселень». Так стисло, але змістовно визначив Л.М. Славін наріжне значення хори для історії Ольвійського поліса в своєму своєрідному науковому заповіті — відомій статті «Стародавня Ольвія: стан і зав-